

ПРИНЦИП СУДОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

БАСАЙ Олег Вікторович - кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття посвячена дослідженню судової захисти громадянських прав та інтересів як основи громадянського законодавства. Визначено сутність, зміст та проявлення принципу судової захисти громадянських прав та інтересів.

Ключові слова: судовий захист, засади, принципи, цивільне право, інтерес.

Правова держава має забезпечувати стабільність та визначеність цивільних правовідносин, захист прав кожного з їх учасників. Без забезпечення належного захисту прав громадян неможливим є існування цивілізованого суспільства. Тому в сучасних умовах особливого значення набуває проблема правового регулювання захисту порушених та оспорюваних цивільних прав та інтересів.

Проблемам захисту цивільних прав та інтересів у цілому і судового захисту прав та інтересів, зокрема, були присвячені дослідження численних дослідників, таких як Т. Є. Абова, О. І. Антонюк, Ю. В. Білоусов, С. В. Васільєв, В. П. Грібанов, М. С. Гурвіч, І. О. Дзера, П. Ф. Єлісейкін, О. С. Іоффе, Л. Г. Лічман, Ж. Н. Машутіна, М. В. Сидоренко, Г. П. Тимченко, Р. О. Халфіна, Ж. Л. Чорна, М. Й. Штефан та інші. Проте, багато аспектів цього багатогранного явища залишаються дискусійними, що обумовлює необхідність продовжувати проведення досліджень з цього питання.

Метою даної статті є дослідження судового захисту цивільних прав та інтересів як

загальної засади цивільного законодавства, виявлення його сутності, змісту та особливостей правового регулювання.

Інститут захисту цивільних прав є самостійним правовим інститутом, що має свою сферу застосування, свій арсенал засобів правового впливу. Завданнями цього інституту можна назвати попередження порушення суб'єктивних прав, забезпечення необхідних умов їхнього здійснення, відновлення порушених прав [1].

Під захистом прав та інтересів розуміють дії уповноваженої особи, а також діяльність юрисдикційних органів та осіб, які у передбаченому законом порядку зобов'язані вжити заходів до поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного цивільного права [2, с. 42].

У юридичній літературі також набуло поширення визначення захисту прав, запропоноване Т.І. Іларіоною, згідно з яким цивільно-правовий захист являє собою правову реакцію на факт порушення права або інтересу, що охороняється законом, який полягає в задоволенні вимоги одного з суб'єктів, чий інтерес прийшов в суперечку, з урахуванням факторів пріоритету прийомом запобіжного, охоронно-забезпечувального, відновлювального або еквівалентно-компенсаційного характеру [3, с. 11].

До особливостей захисту цивільних прав слід віднести:

1) абсолютний характер захисту, оскільки кожна особа може звертатися до суду за

захистом свого особистого немайнового або майнового права й інтересу (ст. 15 ЦК);

2) можливість самій особі вирішувати питання стосовно захисту свого права, оскільки звернення за захистом – це її право, а не обов'язок;

3) наявність спеціальних органів захисту, до яких належать не тільки судові органи (ст. 16 ЦК), а також Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування (ст. 17 ЦК), нотаріус (ст. 18 ЦК);

4) можливість самозахисту, тобто застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 19 ЦК);

5) універсальність способів захисту, що повною мірою відповідає абсолютному характеру захисту і полягає у тому, що певний із способів захисту може бути застосований незалежно від того, передбачений він чи ні законодавством (або договором) відносно певного правопорушення. До універсальних способів захисту слід віднести – визнання права, припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; відшкодування збитків тощо (ч. 2 ст. 16, ст. 22 ЦК) [4, с. 27].

Отже, захист прав може здійснюватись у юрисдикційній та неюрисдикційній формах. Але переважно захист прав відбувається у юрисдикційній формі, як правило, у судовому порядку.

Важливість принципу судового захисту прав та інтересів підтверджується його закріпленням на конституційному рівні та у якості однієї з загальних засад цивільного законодавства.

Згідно зі ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Крім того, кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звер-

татися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55 Конституції). Іншими словами, Конституція України передбачає можливість судового захисту цивільного права та інтересу як на національному, так і на міжнародному рівнях.

При цьому Конституцією гарантується судовий захист прав і свобод людини і громадянина у всякому випадку, незважаючи на передбаченість можливості захисту в нормах закону. Відповідно, цивільне право чи охоронюваний законом інтерес у випадку порушення підлягає захисту в судовому порядку або в іншому порядку повноважним юрисдикційним органом.

З урахуванням конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції), судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення ч. 2 ст. 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 9 липня 2002 року, положення ч. 2 ст. 124 Конституції України щодо поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, в аспекті конституційного звернення необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами. Встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист [5].

Конституційні положення про законність судочинства та рівність усіх учасників процесу перед законом і судом (ст. 129 Конституції) зобов'язують суд забезпечити всім рівні можливості щодо надання та до-

слідження доказів, заявлення клопотань та здійснення інших процесуальних прав.

Наведені конституційні положення про захист цивільних прав та інтересів деталізуються на рівні галузевого законодавства. На розвиток положень ст. 55 та ст. 124 Конституції України про те, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом, закріплено і таку засаду цивільного законодавства, як судовий захист порушеного цивільного права й інтересу.

Судовий захист цивільного права та інтересу є єдиною засадою цивільного законодавства, яка прямо вказує на юрисдикційну форму захисту прав та інтересів учасників цивільних відносин у разі їх порушення, невизнання або оспорювання та є такою, що забезпечує реалізацію всіх інших засад цивільного законодавства. Віднесення законодавцем права на судовий захист до загальних засад цивільного законодавства України здійснено для задоволення потреби в захисті прав та інтересів з метою забезпечення суб'єкта цивільного права дієвим механізмом для відновлення порушеного права, визнання оспорюваного чи невизнаного права або запобігання порушенню його прав, інтересів та свобод.

Сутність судового захисту як засади цивільного законодавства – це гарантована державою можливість суб'єкта цивільних правовідносин звернутися до спеціальних державних органів (суду) у разі загрози або порушення його цивільних прав, інтересів або свобод і усунення таких порушень за допомогою судового рішення [6, с. 79].

Ст. 16 ЦК України, розкриваючи зміст аналізованої загальної засади цивільного законодавства та розвиваючи зазначені конституційні положення, встановлює право кожної особи звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. При цьому особа може звернутись за захистом як у національні суди України, так і використовувати міжнародно-правові способи судового захисту свого цивільного права чи інтересу.

Одним із важливих проявів принципу судового захисту цивільних прав та інтересів є забезпечення права на звернення до суду. Право на звернення до суду за захистом

встановлене ст. 3 ЦПК України, відповідно до якої кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. У випадках, установлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державних чи суспільних інтересів.

Відповідно до ч. 3 ст. 3 ЦПК України, відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною. Аналогічне положення закріплено у ч. 3 Закону України «Про судоустрій України», відповідно до якої угоди про відмову у зверненні за захистом до суду є недійсними.

Вказані законодавчі положення розроблені у відповідності з міжнародними стандартами у цій сфері. Згідно зі ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод, прийнятою Радою Європи 4 листопада 1950 року, кожен має право при визначенні його цивільних прав та обов'язків на справедливий публічний розгляд справи в розумний термін незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону.

Європейське співтовариство встановлює певні вимоги щодо здійснення права на звернення до суду, а саме: визнання державою повної компетенції судів та можливості сторін безпосередньо звертатися до суду. Зокрема, суд повинен мати необхідну юрисдикцію для розгляду всіх аспектів цивільного позову. Це вбирає в себе й компетенцію визначати всі відповідні питання права та факту. Крім того, суд повинен мати можливість винести своє рішення, ефективному здійсненню якого не повинні завадити дії позасудових державних органів [7, с. 78].

У юридичній літературі зазначається, що об'єктом контролю Європейських органів є не тільки законодавче закріплення можливості звернення до суду, а й фактичне і реальне здійснення цього права сторонами. Тобто особа повинна мати можливість подати справу на розгляд, а суд повинен розглянути її без зайвих і неналежних правових чи практичних перешкод. Таке право покладає на державу обов'язок утримати-

ся від створення неналежних процесуальних перешкод і забезпечити практичний та ефективний доступ до суду. Відповідно до конституційної практики країн розвинутої демократії, цей аспект проблеми пов'язаний із правом на безоплатну правову допомогу в цивільних справах [8, с. 204-205].

Сутність права на безоплатну правову допомогу в цивільних справах зводиться до того, що держава зобов'язана надати безкоштовну юридичну допомогу особі, яка не має коштів на оплату послуг представника. Тобто встановлено принцип, згідно з яким доступ у ту чи іншу судову інстанцію має бути не тільки формальним, але й реальним.

Найбільш відомою у практиці Європейського Суду з цього питання є справа Ейрі проти Ірландії, у якій Європейський Суд установив порушення ст. 6 Європейської Конвенції. Громадянка Ейрі намагалася досягти в судовому порядку окремого проживання з чоловіком. Позивачка перебувала в матеріальній залежності від чоловіка й не мала коштів на оплату юридичних послуг. Європейський Суд указав, що, хоча не існувало жодних офіційних перешкод, позивачка не могла ефективно відстоювати свою правоту. Суд вирішив, що за таких обставин заявник був незаконно позбавлений права на доступ до суду [9, с. 186].

В українському законодавстві закріплене правило, згідно з яким особа, яка бере участь у справі, має право на правову допомогу, яка надається адвокатами або іншими фахівцями в галузі права в порядку, встановленому законом (ст. 12 ЦПК України). При цьому встановлено, що витрати, пов'язані з оплатою правової допомоги адвоката або іншого фахівця в галузі права, несуть сторони, крім випадків надання безоплатної правової допомоги (ст. 84 ЦПК). Порядок надання безоплатної правової допомоги детально регламентовано Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 8 липня 2011 року. Відповідно до ст. 1 вказаного Закону, безоплатною правовою допомогою є права допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Ст. 4 Закону встановлено гарантії недискримінації

осіб у доступі до безоплатної правової допомоги, зокрема, передбачено, що при реалізації права на безоплатну правову допомогу не допускається застосування привілеїв чи обмежень до осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Згідно зі ст. 5 Закону принципами державної політики у сфері надання безоплатної правової допомоги є принцип верховенства права, законності, доступності безоплатної правової допомоги, забезпечення якості безоплатної правової допомоги, гарантованого державного фінансування.

Ст. 8 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» закріплено, що право на безоплатну первинну правову допомогу мають усі особи, які перебувають під юрисдикцією України. Разом із тим, у юридичній літературі висловлюються думки, що ідеологія законодавства, регулюючого питання надання незможним громадянам безкоштовної юридичної допомоги, повинна бути орієнтована, перш за все, на забезпечення їх правовою допомогою у справах складних, дорогих з погляду оплати допомоги адвоката і одночасно таких, що мають життєво важливе значення, наприклад, по житлових спорах, справах про відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю (причому, не тільки у зв'язку з трудовою діяльністю), про відновлення на роботі, по спорах про дітей тощо.

Так само, як безкоштовна медична допомога найбільш важлива, коли потрібна дорога операція, безкоштовна юридична допомога має найважливіше значення, коли людина не в змозі сплатити значну для нього суму за допомогу адвоката, наприклад, в ситуації, що загрожує йому втратою житла. Що ж до таких недорогих видів юридичної допомоги, як складання заяв про стягнення аліментів і ведення цих справ у суді, складання заяв про стягнення пенсій і допомог, хоча тут і йде мова про кошти для існування, громадяни, у тому числі і незможні, як правило, самі можуть вирішити питання оплати. Це ми і спостерігаємо в реальності, коли з вказаних питань люди, що мають

за чинним законодавством право на отримання безкоштовної юридичної допомоги, вважають за краще оплачувати її, не утруднюючи себе збором і представленням відповідних довідок [10, с. 4].

Право на звернення до суду передбачає й право на отримання судового рішення [7, с. 79]. Європейські стандарти судочинства передбачають обов'язок судді вирішити справу й неможливість відмови у здійсненні правосуддя. Цей підхід знаходить відображення у ст. 8 ЦПК України, згідно якою якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а в разі відсутності такого, суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Тобто ЦПК України забороняє відмову у вирішенні справи з приводу існування пробілу в праві.

Право на звернення до суду пов'язане також із правом оскарження судового рішення. Європейський Суд відзначив, що, на відміну від кримінального судочинства, Конвенція не встановлює абсолютного права на провадження справ у другій і третій інстанціях у цивільному процесі. Тому апеляція і касація можуть бути обмежені або виключені. Але якщо ці способи оскарження можливі, їх ефективна й безперешкодна реалізація має бути забезпечена [11, с. 587].

Законодавством України сторонам надаються широкі можливості оскарження судових рішень. Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не беруть участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права та обов'язки, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судових рішень у випадках та порядку, встановлених ЦПК України (ст. 13 ЦПК).

Слід зазначити, що при правовому регулюванні захисту прав та інтересів особи використовуються не лише положення, безпосередньо закріплені у національному законодавстві України, але й прямо застосовувати положення міжнародних договорів, Конвенцій та рішення Європейського Суду з прав людини.

Так, у юридичній літературі зазначається, що будь-який ратифікований міжнародний договір є одним із джерел права в

Україні, а закріплені в ньому міжнародно-правові норми, дія яких визнається у сфері внутрішньої юрисдикції, можуть застосовуватися не лише судами, а й іншими органами держави, суб'єктами господарювання, посадовими особами, громадянами (індивідами) [12, с. 1-2].

На думку В. П. Паліюка, Конвенцію про захист прав людини і основних свобод та рішення Європейського Суду суди мають прямо застосовувати, оскільки, по-перше, наша держава як член Ради Європи повністю визнала «обов'язковою і без укладання спеціальної угоди юрисдикцію Євросуду в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції» (п. 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року) та, по-друге, «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» (ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року) [13, с. 128].

Слід зазначити, що реалізація судового захисту як загальної засади цивільного законодавства пов'язана, у свою чергу, із застосуванням у судовій діяльності інших принципів та засад, більшість з яких визначена в ст. 129 Конституції України. У відповідності із вказаною нормою Конституції України, серед інших засад судочинства, зазначені такі: законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; обов'язковість рішень суду [6, с. 78].

Отже, реалізація принципу судового захисту цивільних прав та інтересів забезпечується за допомогою встановлення організаційних та функціональних гарантій здійснення правосуддя. Це важливе питання буде предметом окремого дослідження. Підводячи ж підсумки вищевикладеного,

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню судового захисту цивільних прав та інтересів як загальної засади цивільного законодавства. Визначено сутність, зміст та прояви принципу судового захисту цивільних прав та інтересів.

SUMMARY

The article is devoted to research of judicial protection of the civil rights and interests as bases of the civil legislation. The essence, the contents and manifestations of a principle of judicial protection of the civil rights and interests are defined.

слід зазначити, що сутність принципу судового захисту цивільних прав та інтересів полягає у забезпеченні на конституційному і галузевому рівнях особам, чії права порушені, не визнаються чи оспоруються, можливості звернутись до суду за захистом і вимагати застосування заходів правоохоронного характеру з метою припинення порушення права чи відновлення порушеного права. Захист цивільних прав та інтересів охоплює комплекс норм як матеріального, так і процесуального характеру, спрямованих на забезпечення належної реалізації права на захист, що є важливою складовою будь-якого суб'єктивного права.

Література:

1. Андрійцьо В.Д. Примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Василь Дмитрович Андрійцьо. – К., 2004. – 178 с.
2. Білоусов Ю.В. Захист цивільних прав та інтересів: питання теорії, юрисдикції та завершеності / Ю.В. Білоусов // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Випуск 23. – Одеса, 2004. – С. 42-47.
3. Илларионова Т.И. Система гражданско-правовых охранительных мер : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / Т.И. Илларионова. – Свердловск, 1985. – 18 с.
4. Цивільне право : підруч. : у 2 т. / [В.І. Борисова, Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.] ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відпо-

відальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 9 липня 2002 року N 15-рп/2002. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legal.com.ua/document/kodeks/0CH56015CH50710-02.html>

6. Сидоренко М.В. Судовий захист цивільного права та інтересу як загальна засада цивільного законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М.В. Сидоренко. – Одеса, 2012. – 232 с.

7. Тимченко Г.П. Принцип справедливого судового процесу та його закріплення в новому ЦПК України / Г.П. Тимченко // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 78-83.

8. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С. Шевчук. – К. : Юринком Интер, 2002. – 385 с.

9. Куинн Ф. Права человека и ты / Ф. Куинн. – Варшава: Изд-во ОБСЕ/ БДИПЧ, 2000. – 217 с.

10. Алиэскеров М. Принцип состязательности и юридическая помощь в гражданском процессе / М. Алиэскеров // Арбитражный и гражданский процесс. – 2006. – № 3. – С. 4-9.

11. Треушников М.К. Путь к закону / М.К. Треушников. – М.: Издательский дом «Гродец», 2004. – 1024 с.

12. Макбрайд Д. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини: лекції / Д. Макбрайд. – К.: Центр суддівських студій, 2002. – С. 1-12.

13. Паліюк В.П. У яких випадках українські судді зобов'язані застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основних свобод? / В.П. Паліюк // Судова апеляція. – 2006. – № 3(4). – С. 124-131.